

**СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.,
доцент**

*Національний
педагогічний
університет
ім. М.П.Драгоманова*

**ЛОТОЦЬКИЙ О.Г.
(1870-1939) –
ВИДАТНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ
ВЧЕНИЙ,
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ,
ДИПЛОМАТ**

Об'єктивно-історично зумовленою особливістю кадрового апарату української дипломатії доби національно-державного відродження 1917-1920 рр. було те, що у ньому переважали особи, які представляли цвіт інтелектуальної еліти нації, але не мали жодного досвіду зовнішньополітичної діяльності й відповідної професійної підготовки. Серед них було чимало видатних вчених, що залишили помітний слід у різних галузях українознавства, соціології, історії, філософії, економіки, правознавства, медицини тощо. Незважаючи на брак фахової підготовки (у терені дипломатії), вони всі свої знання, різнобічні обдарування і працю віддавали служінню незалежній Україні, енергійно відстоювали її інтереси на міжнародній арені, домагаючись її офіційного визнання й повномасштабного входження до європейської та світової спільноти.

Типовою у цій галереї першопроходців новітньої української дипломатії є постать О.Г. Лотоцького – видатного вченого-історика, економіста, громадсько-політичного діяча, публіциста, письменника (літ. Псевдоніми – О.Білоусенко, О.Любенський).

Його ім'я повернулося до пам'яті народу України лише після 1991 року, в роки державної незалежності. Але біографія О.Г. Лотоцького і його діяльність, зокрема у царині зовнішньої політики УНР, а також його величезна творча спадщина і сьогодні мало відомі широкій громадськості.

Олександр Гнатович Лотоцький народився 9 березня 1870 року в с.Брониця біля Кам'янець-Подільського в сім'ї православного священника. Освіту здобував у Кам'янець, Тифліській та в Київській духовних семінаріях, а потім – у Київській духовній Академії, яку закінчив у 1896 р. зі званням кандидата богослов'я. Після невдалих пошуків роботи на ниві освіти влаштувався у Київську палату Державного контролю. 1900 р. у службових справах переїхав до Петербурга. Тут він одержав ширші можливості для літературно-публіцистичної діяльності, яку розпочав у Києві. Одночасно розгорнув активну громадську роботу. Чимало зробив для скасування сумнозвісного указу 1876 р., сприяв виданню україномовних творів у столиці імперії, організації українських фракцій у I та II Державних Думах, наполегливо боронив українську справу перед петербурзькою бюрократією. З 1908 р. О.Г. Лотоцький був активним членом Товариства українських поступовців, пізніше (у червні 1917 р.) – вступив до Української партії соціалістів-федералістів.

Він був одним із засновників видавництва "Вік" у Києві (1895 р.), постійно друкувався у газетах і журналах України: "Громадська думка", "Зоря", "Киевская старина", "Літературно-науковий вісник" та ін. Зокрема, О.Г. Лотоцький був одним з активних співробітників "Записок НТШ ім. Шевченка" у Львові, які видавав М.С. Грушевський.

Коли після лютневого вибуху в 1917 р. зусиллями двох ТУПівських громад було створено Українську Національну Раду у Петрограді, її головою було обрано О.Г. Лотоцького. Ця організація звернулася до українського громадянства в Петрограді (студентів, робітників, офіцерів) із закликом боронити свої національні права, домогтися національної автономії України¹.

Незабаром він був делегований на Український Національний Конгрес у Києві. У травні 1917 р. О.Г. Лотоцького було призначено губерньським комісаром Буковини і Покуття, а з вересня того ж року він стає Генеральним писарем Центральної Ради. З жовтня 1918 р. Олександр Гнатович був міністром ісповідань в уряді гетьмана П.Скоропадського, а потім – Директорії УНР, приклавши багато зусиль для проголошення автокефалії Української Православної Церкви. Зокрема, виступаючи від імені українського уряду на засіданні Всеукраїнського Церковного Собору 12 листопада 1918 р., О.Г. Лотоцький наголошував: "Основна засада української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна Церква, ... в своїх відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною під голованням Київського мит-

рополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Автокефалія Української Церкви – це не лише церковна, але й національна необхідність... В імені Уряду Української Держави маю честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною”². Незважаючи на відчайдушний опір російських єпископів, одним з перших законодавчих актів Директорії УНР був закон 1 січня 1919 р., яким проголошувалася незалежність, автокефальність Української Православної Церкви.

В двотомній роботі “Автокефалія”, яка була написана пізніше, в еміграції у Варшаві, Олександр Лотоцький дає оцінку та визначає історичне значення Закону 1 січня 1919 р., окреслює всі етапи боротьби за самостійність Української Церкви³. Відразу після проголошення автокефалії уряд УНР, очолюваний В.М. Чехівським, прийняв рішення здобути визнання з боку Царгородської Патріархії – колишньої Церкви – Матері Київської Митрополії. Міністерство культур УНР поінформувало про це рішення Царгородського патріарха та всі автокефальні православні церкви за кордоном⁴.

З метою вирішення цього питання В.Чехівський наполягав на спеціальному посольстві до Стамбула. Саме через це очолити посольство УНР у Туреччині було запропоновано О.Г. Лотоцькому – як визнаному фахівцю в церковних справах.

Серед джерел дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин того часу і діяльності посольства УНР в Туреччині особливе місце посідає книга спогадів О.Г. Лотоцького “В Царгороді”, видана 1939 р. у Варшаві. Виняткову цінність цього твору забезпечує надзвичайно скрупульозний й переконливий виклад особистих спостережень і вражень автора разом із використанням ним унікальних документів і матеріалів. Коли О.Лотоцького було призначено Послом Туреччини (середина січня 1919 р.), міжнародна ситуація була дуже складною і несприятливою для України. “Центральні держави, що визнали Українську державу, – писав він, – були переможені – се вже само по собі створювало несприятливу позицію переможців щодо союзника тих держав. Антантські політики, вирішивши знищити більшовизм на Сході Європи... виходили з засади єдиної і неділимої Росії. Визвольні устремління України, скеровані в першу чергу проти сеї останньої, вже згори були засуджені, відповідно обставинам, чи на пасивне нехтування чи на активний спротив з боку... Антанти”⁵. Ситуацію ускладнювали відомості “про фактичну окупацію Туреччини антантськими військами, про досить brutальне господарювання переможців...”⁶.

Через ці та інші несприятливі для УНР міжнародні умови і внутрішні негаразди шлях О.Лотоцького та інших співробітників посольства (М.Шрага, В.Кедровського, П.Чикаленка та ін.) до Стамбулу був дуже важким і довгим (3 місяці). Оскільки найкоротший шлях – морем через Одесу – був відрізаний військами Антанти і російськими білогвардійця-

ми, українській делегації довелося добиратися до місця акредитації зі Станіслава, де тоді перебував уряд УНР, через Будапешт, Відень, Югославію, Італію. У Відні довелося затриматися майже на місяць, бо виникли проблеми з турецькими візами і з транспортом. Ці проблеми вдалося вирішити за допомогою посла УНР у Відні В. Липинського і радника посольства Я. Токаржевського-Карашевича, а також колишнього турецького великого візира Хельмі-Паші, з яким О.Лотоцький мав “не лише інтересну, але важливу та корисну розмову”, отримавши цінну інформацію “щодо тодішньої політичної ситуації в Туреччині”⁷ і листа до турецького міністра закордонних справ з проханням допомогти українському послу у його діяльності. Прибувши до Стамбула 23 квітня 1919 р., О. Лотоцький застав справи Посольства “у стані цілковитої дезорганізації. Спеціального помешкання для нього вже не було, офіційна адреса його показувалася на приватне помешкання одного з урядовців”⁸. Головною причиною такого стану справ була антиукраїнська, промосковська діяльність колишнього посла гетьманської Української Держави в Туреччині М.А. Суковкіна. Як свідчив О.Лотоцький, “діяльність мого попередника мало того, що була принципіально ворожою українським державним інтересам, вона ще й викликала цілковиту руйнацію усього ділового апарату Посольства”⁹. Отримавши грамоту гетьмана П.Скоропадського про федерацію України з Росією, М.Суковкін відразу сповістив про це керівництво Туреччини і послів інших держав у Стамбулі, відкрито заявляючи про свою орієнтацію на “єдину, неділиму Росію”. У своїх зустрічах з Царгородським Патріархом він заперечував автокефалію Української церкви, наполягаючи на її єдності з російською церквою. І хоча наказом Директорії УНР 8 лютого 1919 р. М. Суковкін був офіційно звільнений з посади посла¹⁰, він продовжував діяльність, яка принижувала престиж України в очах іноземних дипломатів, навіть тих, що прихильно ставились до української державності. 3 березня 1919 р. він сповістив Міністерство закордонних справ Туреччини про припинення діяльності українського посольства, хоча мав наказ уряду УНР про передачу тимчасового керівництва справами Посольства раднику Л.Кобилянському. Останній повідомив міністру закордонних справ Туреччини Ферід-Паші про відновлення діяльності Посольства на чолі з О.Лотоцьким. Але М. Суковкін відмовився передати О.Лотоцькому справи і майно посольства. Найціннішу частину цього майна – рідкісні книги, меблі, автомобіль тощо він, за свідченням О.Лотоцького, продав. Більш того, він подавав усні та письмові протести до керівництва Туреччини та дипломатичних представництв різних держав у Стамбулі проти визнання Посольства УНР, робив все можливе, щоб перешкодити його діяльності. Аналізуючи всі ці несприятливі обставини, О.Лотоцький писав, що “головною все ж причиною затяжки мого визнання та урочистого прийому султаном було побоювання турецького правительства, щоб не було принизливої для нього комплікації з боку окупантів за визнання посла невизнаної ними держави...”¹¹.

І все ж, значною мірою завдяки особистій владі, різнобічності обдарувань і неймовірній працездатності О.Г. Лотоцького робота Посольства УНР у Туреччині поступово налагоджувалась. Йому було надано приміщення у центрі Стамбула. Було встановлено досить приязні стосунки з громадянством і урядовцями Туреччини, включаючи великого візира і міністра закордонних справ. Зрештою зусилля О.Лотоцького мали певний успіх. “Пертракції з Високою Портою, – свідчив він, – привели врешті до напів-офіційного визнання в формі пересланого мені в турецькій мові листа Міністра закордонних справ до великого візира: “До Його високоств Великому Візира. Додаток до доповіді із 13 травня 1919 р., ч. 173/15054”:

З поданої в доручене мені Міністерство Закордонних справ копії довірочних грамот, переданих їх власникові, згідно встановлених правил, безсумнівно виявляється, що власник сей, б. Міністр Культів Українського Правительства, Губернатор Буковинської губернії пан О.Лотоцький призначений згаданим правительством до встановленого в Константинополі Українського Посольства як Надзвичайний Посол і Повноважний Міністр.

З огляду на деякі поважні міркування, що повстають з надзвичайних обставин нинішнього моменту, видачу установленого акту про згоду, передача ним довірочних грамот Його Імператорській Величності Султанові поки що відкладена”¹².

Отримавши визнання (хоча й “напівофіційне”), кероване О.Лотоцьким посольство встановило постійні ділові контакти з владними структурами і громадськістю Туреччини. Місцеві газети неодноразово вміщували інтерв’ю з О.Лотоцьким і іншими співробітниками посольства. В одному з цих інтерв’ю посол УНР виклав плани майбутнього взаємовигідного співробітництва між державами: “Обидві держави в багатьох відношеннях потребують один одного. Перш за все потрібно їм взаємно допомагати політично, а також є чимало господарчо-фінансових та промислових підстав для добросусідського співжиття... З економічного погляду ми й турки потребуємо одні одних. Туреччина постачатиме нам метал, як, наприклад, олово та нікель, сірку, вапно, мармур, шкіри, тютюн, шовк, овочі, вовну... На обмін за це все Україна може вивозити до Туреччини багато товарів. Крім борошна, Україна може постачати цукор, сіль, вугілля, метал”¹³.

Серед найбільш важливих і актуальних на той час справ, які намагався вирішити О.Лотоцький, було повернення на Батьківщину полонених під час I світової війни українців, що перебували у Туреччині під владою французів і німців. Це завдання, як показує у своїх мемуарах О.Лотоцький, було дуже складним. Проте ціною великих зусиль його вдалося частково вирішити: багатьох військовополонених українців було повернуто додому.

Чимало зусиль доклав О.Лотоцький також до справи про справедливе вирішення проблеми приналежності кораблів Чорноморського фло-

ту, частина з яких після закінчення війни перебувала в турецьких територіальних водах. Але країни-переможниці (насамперед Франція) перешкодили вирішенню цієї проблеми на користь України.

Особливо прикритим для О.Лотоцького, як фахівця у церковних справах було те, що йому не вдалося домогтися бажаного результату у переговорах про визнання Вселенським Патріархом автокефалії Української Православної Церкви. У цій справі, згадував О. Лотоцький: “мені одразу ж довелося стикнутися практично із своєю східною дипломатією, з досить наївним старанням прикрити та заховати те, що з очевидністю наверх виступало”¹⁴.

Далі у своїх мемуарах О.Лотоцький детально аналізує всі об’єктивні, а також чисто формальні причини того, чому питання про визнання української автокефалії матірною Церквою – Царгородським Патріархатом не могло бути і не було вирішене. Але це досить складне питання заслуговує на висвітлення в окремій розповіді. Однією з головних причин того, що “наступив ... антракт у зносинах між Україною та Вселенським Патріархатом”¹⁵, як писав О. Лотоцький, було те, що більшість території України на той час контролювали російські радянські війська, а Західну Україну – поляки. Наприкінці березня 1920 р. О. Лотоцький передав обов’язки посла УНР у Туреччині князю Я.С. Токаржевському-Карашевичу і виїхав в еміграцію до Відня. Тут він змушений був заробляти собі на життя некваліфікованою працею, наймаючись нічним сторожем на фабрику. У 1922 р. О.Г. Лотоцький був запрошений на посаду доцента історії канонічного права в Українському Вільному Університеті в Празі, де він займався, крім викладацької, активною науковою діяльністю. Зокрема, видав конспект лекцій із церковного права, статті про початок християнства в Україні, про церковні устами князів Володимира та Ярослава. Особливе місце у творчості дослідника займала історія книги та її поширення в Україні. Цінними розвідками були статті Лотоцького про своїх видатних сучасників – П. Стебницького, С. Смаль-Стоцького, В. Доманицького, С. Петлюру, С. Єфремова, П. Чижевського, В. Антоновича, В. Смирненка. У Празі Лотоцький почав писати та видавати невеликими уривками власні спогади. Тоді ж ним було написано чимало книг для дітей: казок, читанок.

Велика кількість публікацій Лотоцького в емігрантській пресі стосувалася актуальних проблем політичного життя: про церковні справи в Україні, міжнародні переговори у Лозанні, про українську державність, про діяльність української інтелектуальної еміграції тощо.

У 1925 р. О.Г. Лотоцький дістав запрошення на посаду професора до Варшавського університету. Він дав згоду, і з 1926 р. мав почати викладати. Але виїзд до Варшави з різних причин відкладався. І лише у 1929 р. він переїхав до Польщі і почав працювати професором кафедри історії православних слов’янських церков Богословського

відділення Варшавського університету, написав підручники “Закон Божий для семикласових шкіл”, “Катехізис – підручник релігії для шкіл народних”, “Священна історія Старого Заповіту”, “Священна історія Нового Заповіту” та ін.

Водночас О.Г. Лотоцький не припиняв активної політичної діяльності. З 1926 до 1938 р. він був міністром внутрішніх справ і заступником прем'єра уряду УНР в екзилі, брав участь у роботі Українського воєнно-історичного товариства, допомагав Лізі поневолених Росією народів (“Прометей”), студентським організаціям (Українська студентська громада, “Запоріжжя”), співпрацював із редакціями українських політичних часописів (“За незалежність”, “За державність”, “Ми”).

Розповідаючи про культурну працю уряду УНР в екзилі, видатний політичний діяч і історик, перший міністр закордонних справ УНР О.Я. Шульгин підкреслював, що саме О.Г. Лотоцький був ініціатором організації, утвореного за рішенням уряду Польської Республіки 7 лютого 1930р. Українського Наукового Інституту у Варшаві (далі – УНІ) “... Невсипуща, завзята праця директора Інституту проф. О.Г. Лотоцького, що зумів зібрати цінних співробітників, – свідчив він, – подиву є гідна: в час, коли пишуться ці рядки (до 1934 р. – Г.С.), вийшло вже більше 20-ти томів видань, а ще більше готується до друку”¹⁶. Усього ж з 1930 р. і до припинення роботи у зв'язку з початком Другої світової війни (1939 р.) цей інститут підготував і видав понад 70 томів документів і досліджень. За масштабом праці і обсягом публікацій УНІ можна порівняти хіба що з діяльністю НТШ за часів головування М.С. Грушевського. Основними напрямками роботи УНІ були: вивчення господарського життя, історії і культури українського народу, підготовка українських науково-педагогічних кадрів, публікація документів і наукових досліджень. Керівним органом інституту була Наукова колегія на чолі з О.Г. Лотоцьким. Він був також керівником кафедр історії, права і духовних течій. До складу наукової колегії входили: Р. Смаль-Стоцький (керівник кафедри філології), Б. Лепкий (керівник кафедри історії літератури), В. Садовський (керівник кафедри економічних наук). В інституті діяли три відділи: українського господарського і громадського життя, української політичної історії та історії культури, історії церкви. Співробітники інституту поділялися на звичайних та надзвичайних (пізніше – почесних). Останні не були штатними, а отримували дотації на проведення дослідницької і видавничої роботи, що дало можливість залучити до співпраці багатьох видатних українських вчених з інших європейських країн. Серед активних співробітників УНІ були також польські дослідники – Л. Василевський, С. Слонський, В. Томкевич, О. Халецький, М. Хандельсман, Г. Яблонський та ін. Наукова діяльність в інституті проводилась в рамках комісій і семінарів. Зокрема, комісію перекладу Св. Письма і богослужбових книг очолював архієпископ

Варшавський і митрополит Польщі Діонісій, а комісію польсько-українських відносин – М. Хандельсман. Широка видавнича діяльність УНІ здійснювалась у 13 серіях “Праць”, котрі включали документальні матеріали, мемуари, переклади, наукові дослідження.

Вагоме місце серед публікацій інституту займають праці О.Г. Лотоцького. Зокрема, у його ґрунтовній двотомній книзі “Автокефалія” (Варшава, 1935, 1938) з’ясовуються канонічні засади автокефалії і висвітлюється історія виникнення та розвитку автокефальних православних церков. Автор докладно розглядає історію болгарської, сербської і румунської церков, головні події в історії української церкви, її боротьбу за самостійність на протязі багатьох століть (від початків християнства до 20-х років ХХ ст.). При цьому він аналізує стан церковного життя на всіх землях України в умовах її розчленування іноземними поневоловачами. Окремо вчений розглядає становище церкви в СРСР та УРСР.

Такою ж ґрунтовністю аналізу і унікальністю використаних джерел відзначаються й інші праці О.Г. Лотоцького з проблем історії православної церкви та церковного права, релігійної думки в Україні: “Українські джерела церковного права” (Варшава, 1931), “Церковна соборність” (Луцьк, 1932), “Український Архиратикон” (Варшава, 1932) та ін.¹⁷

Вирізняючись виключно широким діапазоном наукових, літературних і громадсько-політичних інтересів, надзвичайною працездатністю, О.Г. Лотоцький виявив себе блискучим майстром пера. Йому належать сотні літературних, публіцистичних, мемуарних, наукових творів, загалом майже 2000 публікацій. Серед них – вірші, книги для дітей: читанки, оповідання, казки, літературні огляди, рецензії, публіцистичні статті, праці з питань економіки, культури, історії, міжнародної політики, персоналії про видатних діячів України, зокрема кілька окремих книжок про Т.Г. Шевченка і С.В. Петлюру¹⁸.

Особливе місце у творчій спадщині О.Г. Лотоцького займає три томна книга “Сторінки минулого” (Варшава, 1932-1934) – справжня перлина української мемуаристики, що охоплює найважливіші події в Україні з 70-х років ХІХ до 20-х років ХХ ст. З особливою виразністю він змалював галерею образів активних учасників української національно-визвольної драми на зламі століть, особливо доленосних 1917-1920 рр. Помітне місце у цій галереї О.Г. Лотоцький відводить найбільш яскравим представникам зовнішньополітичної служби України того часу. Тому ця книга є важливим джерелом вивчення проблем новітньої української дипломатії.

Визначаючи місце О.Г. Лотоцького в науці і суспільно-політичному житті України, О.Я. Шульгин писав: “Це був не тільки письменник, учений, але й справжній державний муж. Це був... фанатик українського відродження, української незалежності. Ніколи не тратив він присутності духа, віри в нашу справу, віри в нашу остаточну перемогу.”¹⁹

Життя О.Г. Лотоцького трагічно обірвалося з початком Другої світової війни. Під час обстрілу Варшави німецько-фашистськими військами спалахнув дах будинку, у якому він мешкав. Переносячи свої рукописи і книги до льоху, О.Г. Лотоцький застудився, захворів на запалення легенів і невдовзі помер (22 жовтня 1939 р.). Похований на кладовищі Волі у Варшаві (пізніше, у 1971 р. був перепохований у Баунд-Бруці, США)²⁰.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Відділ рідкісних книг та стародруків НБУ ім. В.І. Вернадського. Колекція листівок. – 303.
- ² Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931, – С. 134.
- ³ Лотоцький О. Автокефалія, Т.1. – Варшава, 1935; Т.2 – Варшава, 1938.
- ⁴ ЦДАВО України – Ф. 1072, оп. 1, спр. 16, арк. 82.
- ⁵ Лотоцький О. Г. В Царгороді ... – Варшава, 1939, – С.7.
- ⁶ Там само. – С.11.
- ⁷ Там само. – С.17-18.
- ⁸ Там само. – С.37.
- ⁹ Там само. – С.35.
- ¹⁰ Вісник Української Народної Республіки. – Вінниця, 15 лютого 1919 р.
- ¹¹ Лотоцький О.Г. В Царгороді... – С. 38-39.
- ¹² Там само. – С.39.
- ¹³ Там само. – С.106-107.
- ¹⁴ Там само. – С.83.
- ¹⁵ Там само. – С.102.
- ¹⁶ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. відтворення видання 1934р. / Упорядники: Г.В. Стрельський, І.Д. Шевченко. – К., 1998. – С.61-62.
- ¹⁷ Докладніше про праці О.Г. Лотоцького з цієї тематики див.: Додатки. Розділ: Ульяновська С., Ульяновський В. Автори “Української культури” // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 564-566.
- ¹⁸ Лотоцький О. Державний світогляд Т.Г. Шевченка. – Львів, 1937; його ж. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Львів, 1937, його ж. Симон Петлюра. – Варшава. 1936; його ж. Вірність великій ідеї. Симон Петлюра як політик і державний муж. – Париж-Лондон, 1951.
- ¹⁹ Шульгин О. Лицареві праці // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто-Нью-Йорк, 1983. – С.29.
- ²⁰ Див. біографію Лотоцького О.Г.: Стрельський Г.В. Українська дипломатія національно-державного відродження 1917-1920 рр. в особах / За ред. Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. – Київ, 2000. – С. 20-21.

Надійшла до редакції 12.02.2002